

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО
Факултет "Международна икономика и политика"
Катедра "Политология"

ПОЛИТИЧЕСКАТА МИСЪЛ НА XX ВЕК - ПОУКИ ЗА БЪЛГАРИЯ

*(Материали от научната конференция, София, 27-28 октомври 2006 г.,
Голямата конферентна зала на УНСС)*

• Авангард Прима
София, 2006

© Редакционна колегия, 2006, съставители
Проф. д-р Георги Янков - отговорен редактор
Проф. д. ист. н. Трендафил Митев
Доц. д-р Ивка Цакова

© Авангард Прима, 2006, издател

ISBN-10: 954-323-246-6

ISBN-13: 978-954-323-246-8

София, 2006

Съдържание

ПРЕДГОВОР.....	7
проф. д-р Георги Янков	
ПРИВЕТСТВИЕ.....	9
проф. д.ик.н. Пламен Мишев	
РАЗДЕЛ ПЪРВИ.	
ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ ИСТОРИЯТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА МИСЪЛ	
1. ПРЕДСТАВЯНЕ НА КНИГАТА НА ПРОФ. Д-Р ГЕОРГИ ЯНКОВ, ПОЛИТОЛОГИЧНАТА МИСЪЛ ОТ ДРЕВНОСТТА ДО НАШИ ДНИ, ТРЕТО ДОПЪЛНЕНО И ПРеработено издание, УИ "СТОПАНСТВО", С, 2006.....	13
1.1. Една достойна академична равностетка.....	13
проф.д.ист.н. Трендафил Митев	
1.2. Думи на автора.....	23
проф. д-р Георги Янков	
2. ПРЕДСТАВЯНЕ НА ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИЯ ПРОЕКТ: "ПОЛИТИЧЕСКАТА МИСЪЛ НА ХХ ВЕК - ПОУКИ ЗА БЪЛГАРИЯ".....	26
проф. д-р Георги Янков	
РАЗДЕЛ ВТОРИ.	
ПОЛИТИЧЕСКАТА МИСЪЛ НА ХХ ВЕК - ПОУКИ ЗА БЪЛГАРИЯ (доклади от научната конференция)	
I ПАНЕЛ:	
"ГОЛЯМАТА ДИХОТОМИЯ НА ХХ ВЕК "ЛЯВО" И "ДЯСНО" И НЕЙНИТЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ"	
ДЕСЕТ ТЕЗИСА СРЕЩУ КОНЦЕПЦИИТЕ ЗА ТОТАЛИТАРИЗМА.....	33
член-кор. проф. д.ф.н. Васил Проданов	
ПАЗАР ИЛИ ДЕМОКРАЦИЯ, ДЯСНО ИЛИ ЛЯВО.....	56
доц. д-р Антоний Тодоров	
БЪЛГАРСКАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА "ЛЯВО" И "ДЯСНО" ПРЕЗ ХХ В. - ПРИЛИКИ И РАЗЛИКИ С ЕВРОПЕЙСКАТА.....	65
доц. д-р Искра Баева	
ЛЯВОТО И ДЯСНОТО В ПРОЦЕСА НА ГЛОБАЛЕН И НАЦИОНАЛЕН ПРЕХОД.....	74
доц. д-р Янаки Стоилов	
ДЕФИЦИТИ В ПОЛИТИЧЕСКАТА МИСЪЛ НА ХХ ВЕК.....	81
доц. д-р Динко Динков	

I Панел:

Голямата дихотомия на XX век "ляво" и "дясно" и нейните проявления в България

Десет тезиса срещу концепциите за тоталитаризма

член-кор. проф. д.ф.н. Васил Проданов

Терминът "тоталитаризъм" е едно от най-употребяваните у нас през последните две десетилетия като съдържащ значения, предлагани като теоретически инструмент за обяснение и заклеяване на периода между 1944 и 1989 г. Възприятието на съществуващото до 1989 г. в Източна Европа общество през призмата на такива значения се оказа удобно за делегитимацията на предходните режими и бе налагано масово в тези държави в края на 80-те и началото на 90-те години. Сериозното теоретическо отношение към проблема обаче ни изправя пред факта, че терминът и съдържащото се в него понятие за "тоталитаризъм" съвсем не са така безпроблемни, каквито изглеждат в безкритичната им употреба в периода на остра идеологическа конфронтация в началото на 90-те години. Съществува значително разнообразие от гледни точки за това какво е това "тоталитаризъм", т.е. има различни дефиниции, които се разминават и влизат в конфликт помежду си, защото в тях може да бъде включено съвсем различно съдържание и в почти всички случаи то не изключва и така нар. либерални демокрации.

Най-общо можем да разграничим три групи значения, които се обозначават с термина "тоталитаризъм". Първата е така нар. "*концепция за чертите*", изброяваща различни "характеристики", които открива и в бившите социалистически страни и в нацистка Германия и на тази основа прави извод, че те принадлежат към една и съща категория. При това различните автори и в различни свои съчинения сочат различни такива чер-

ти като едностранна система, централизация на властта, официална идеология, правителствен контрол върху армията и полицията, терор, централизирана икономика, заличаването на границите между частно и публично за сметка разширяване на публичната сфера и т.н.. Сред най-популярните автори, склонни да развиват тази посока на мислене са Хана Аренд, Карл Фридрих, Збигнев Бжежински.

Втората концепция е за "свръхразума". За Фридрих фон Хайек всеки опит за централизирано управление на икономиката на една страна означава презумпция, че тези които управляват притежават "свръхразум", който знае какви могат да бъдат изборите на милионите потребители и да планира с точност това, което трябва да се произвежда. За него всяка претенция за цялостно знание и регулация на обществото води до "тоталитаризъм" и той открива неговите проявления дори в Рузвелтова Америка или Великобритания.

Третата група от значения е свързана с идеи на Карл Попър и пост-модернизма. Колкото и да са различни те, общото помежду им е, че смятат всяко завършено знание за обществото като цяло, което не подлежи на критична оценка за основа на "социално инженерство", създаващо "затворено общество", което отхвърля промяната и основаните на нея схващания, че ние живеем в несъвършен свят, нашето знание е непълно и непрекъснато трябва да се променяме и развиваме. В този дух различни постмодернистки автори обвиняват като източник на "тоталитарните" общества и политика така нар. "големи наративи", т.е. цялостни схващания за обществото, всякакви представи за наличието на общовалидни истини и разбираня, че зад явленията, които ни заобикалят има някакви същности.

Както ще се види от последващия текст, към всяка от трите основни групи разбираня на значението на термина "тоталитаризъм" могат да бъдат отправени сериозни критични претенции, от които следва тяхната неадекватност. Те са *неадекватни от концептуална гледна точка като теоретически модел*. В тях се включват най-разнородни и взаимнопротивоположни значения и не е случайно, че още от 60-те години на Запад са подложени на остра критика и се отхвърлят от голяма част от сериозните социални мислители. Те са *неадекватни обаче и от емпирическа гледна точка*, като несъответстващи на фактите, които се опитват да напъхат в своите схеми. Кои са основните аргументи за това?

1 Понятието тоталитаризъм е политически оценъчно и обусловено от това коя социална сфера се разглежда като водеща в каузално отношение при дефинирането на едно общество

Всяка социална класификация има и оценъчен характер. В нея не само се предпочитат едни за сметка на други критерии, но и на един вид политическа система или режим се отдава по-голямо значение, разглежда се като по-добър от останалите или дори като най-добрия възможен. Към един тип критерии и приоритети ще се насочат например либералните класификации на политическите системи и режими, към друг тип - марксистките, към трети - консервативните и т.н. Едни критерии ще са водещи, когато на преден план се изведат определени признаци на политическата система и други ще бъдат критериите за онези, при които особеностите на политическата система са вторични спрямо други и по-базисни признаци на обществото. При това много често едните могат да се отхвърлят от другите и въпросът за подбора на определени критерии за класификация може да се превърне в център на политическа или идеологическа борба. Няма единни, общи и "научно безпристрастни" критерии за класификация. Подвеждането на определена обществена действителност под една, а не под друга класификация, може да бъде и е било винаги център на остри обществени сблъсъци, а не обективистичен научен дебат. Точно такъв е случаят с класификационната единица "тоталитаризъм". Затова е прав например Славој Жижек, когато отбелязва, че „моментът, когато някой възприеме понятието за „тоталитаризъм“, той твърдо локализира себе си в рамките либерално-демократичния хоризонт”.¹ Той смята, че тоталитаризмът като идеологическо понятие винаги е имал строго определена функция - да гарантира либерално-демократичната хегемония, отхвърляйки критиките от ляво на либералната демокрация. Да служи като своеобразен буфер за либерално-демократичния дискурс.

Проблемът е, че характеристиката тоталитаризъм, която подвежда под една категория "фашизъм" и "комунизъм" пренебрегва същностни особености, отличаващи двете общества - отношенията на собственост и идеологиите - в единия случай универсалистка и рационалистическа, а в другия случай националистическа и ирационалистическа. Ако вземем и сравняваме отделни характеристики на различните обществени системи по метода на аналогията, то не по-малко общи неща откриваме между либералните демокрации и фашизма, а то се състои преди всичко в отношенията на собственост. В такъв случай става дума за еднотипни общества, чиито политически системи защитават една и съща форма на собст-

¹ **Zizek, Slavoj.** Did Somebody Say Totalitarianism?: Five Interventions in the (Mis)use of a Notion. London: Verso, 2002, p. 3

веност, но в САЩ и Великобритания през 30-те години това става чрез създаване на кейнсианската социална държава, а в Германия, Италия, редица други европейски страни, където партиите в многопартийната парламентарна система не могат да бъдат вече достатъчно ефективен интегратор на системата, тъй като социалната и икономическа криза е много по-остра, ще се установят фашистки режими. За тях валидна е дефиницията на Георги Димитров като открити терористични диктатури на най-реакционните кръгове на буржоазията. Всъщност факт е, че винаги, когато е имало опасност за съществуващите отношения на собственост буржоазията е прибегвала до авторитарни и диктаторски режими. Такава е била политическата система и в най-развитите държави до последните десетилетия на XIX век. След това, когато буржоазията има достатъчно ресурси да управлява и при многопартийни парламентарни демокрации, тя се отказва от диктатурите, но винаги се връща към тях, когато с многопартийна парламентарна демокрация не успее достатъчно успешно да защитава съществуващите обществени отношения. Типичен пример в това отношение е съседна Турция, където няколко пъти след Втората световна война имаме военни преврати и диктаторски режими, когато се окаже, че парламентарната либерална демокрация започне да се тресе от опасни за буржоазията противоречия и конфликти. Пък и САЩ са подкрепяли да дойдат на власт и поддържали навсякъде по света и най-кръвави диктатури от рода на тази на избилия за една две години един милион души в Индонезия Сухарто (трябва да се има предвид, че последните проучвания на архивни материали показват, че в СССР за целия период на Сталин са загинали между 1 200 000 и 1 500 000 души) или пък тази на доведения на власт с помощта на ЦРУ Пиночет щом това е изгодно за американските мултинационални компании.

2. Понятието тоталитаризъм пренебрегва различията в идеологиите

Някои автори са склонни да пренебрегват идеологическата самоидентификация на нашите общества до 1989 г., заявявайки че те просто спекулират с понятията "комунизъм" и "социализъм".³ Надали можем да

² Некрасов В.Ф. Десять "железных" наркомов, *Комсомольская правда*, 29 септември 1989; Земсков В.Н. "Архипелаг ГУЛАГ": глазами писателя и статистика, В: *Аргументы и факты*, 1989, № 45; Дугин А.Н. ГУЛАГ: открывая архивы, В: *На боевом посту*, 27 декември 1989; Дугин А.Н. ГУЛАГ: глазами историка, В: *Союз*, 1990, № 9; Дугин А.Н. Сталинизм: легенды и факты, В: *Слово*, 1990, № 7; Дугин А.Н. Говорят архивы: Неизвестные страницы ГУЛАГа, В: *Социально-политические науки*, 1990, № 7; Getty, J. Arch, Rittesporn, Gabor T. and V. Zemskov. Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence, *The American Historical Review*. Vol. 98, N 4, October 1993, pp. 1017-1049; Проданов, В. Насилието в модерната епоха, Второ доп. Изд., С, Изд. Захарий Стоянов - Унив. изд. Св. Климент хридски, 2005, с. 284-322.

³ Михайлов, С. Отново за названието "държавен социализъм", сп. *Ново време*, 2002, бр. 7-8, с. 148.

се съгласим с подобна теза като се има предвид, че именно идеологията играе гигантска роля за интеграцията на този тип общества - много по-голяма отколкото в западните общества с високо развита система на пазарна саморегулация. Тук нямаме такава система и мобилизиращата, стимулиращата, интегриращата роля на идеологията е гигантска - затова на нея се отделя толкова гигантско внимание. Тя е свръхфункционално натоварена и огромна част от решенията са идеологически детерминирани и то много силно детерминирани. В нея идеите за социално равенство и справедливост, за висока социализация на собствеността, за планиране и пр. съвсем не са измислици. Тя се различава качествено например от една ислямска идеология или една националистическо-фашистка или расистка идеология. При идеологията на комунизма няма „нисши" и „висши" раси, комунист може да бъде представител на всяка нация и раса, за разлика от нацизма.

Недостатък на подобна категоризация е пренебрегването на радикалното различие в съдържанието на идеологията, светогледа, ценностите, специфичната роля, която играят идеите на социализма при формирането на тези общества, т.е. отхвърлянето на тяхната диференция специфика. А добре е известно, че те са резултат на дейността на гигантски маси от хора и идеологията, която ги легитимира както при създаването, така и през целия период на съществуването им съвсем не е без значение. Социализмът е свързан с една универсалистка и хуманистична традиция, той е "дете" на епохата на просвещението, на вярата в разума и прогреса, докато идентифицираният с него фашизъм е националистическа, ксенофобска, расистка, ирационалистическа идеология на контрапросвещението. Това са коренно различни по своя характер системи от ценности.

Вярно е, че във всяка идеология има неистинни елементи, че тя се променя и развива, но в нея има ценности, има принципи, има ключови идеи, които в никакъв случай не могат да бъдат отхвърлени и са много важна част не само от концепциите за социализма, но имат значение и за начина на функциониране на обществото. Вярно е също, че не винаги и най-благородните ценности на идеологиите се реализират в живота, но това е характерно и за либералната идеология и система. В продължение на столетия либералният светоглед съжителствува с признаване на робството и расизма. Американските либерали превръщат негрите в роби и дори бащата на либералното политическо мислене Джон Лок има акции в компания, търгуваща с роби. Затова, ако аргументът е, че хуманните ценности, съдържащи се в идеите за социализма, не са се реализирали, както трябва, то това е валидно за всяка идеология, включително и либералната.

3. Аналогията е твърде слаб теоретически инструмент при сравнението на коренно различни общества

Най-популярното направление на концепциите за тоталитаризма е свързано с работите на Карл Фридрих и Збигнев Бжежински, които се опитват да обяснят съответните режими чрез пет или шест основни черти, които можем да открием на различни места. В 1954 г. Карл Фридрих публикува своята работа "Уникалният характер в тоталитарното общество", в която изброява пет основни черти, типични за тоталитарните общества: официална идеология, към която всеки трябва да се придържа и която е насочена към "съвършен краен стадий на човечеството"; единствена масова партия, обикновено ръководена от един човек, организирана йерархически и или стояща над държавната бюрокрация или преплетена с нея; технически обусловен почти пълен контрол на партията и подчинената ѝ бюрокрация над цялото оръжие; почти пълен контрол над всички средства за масова комуникация; система за физически или психологически полицейски контрол.⁴ В 1956 г. в съвместна книга на Фридрих и Бжежински се оформя окончателно класическата концепция за тоталитаризма като явление, състоящ се от шест основни черти, към които освен вече посочените пет влиза и централното планиране и насочване на цялата икономика.⁵ Съответно фашизмът и комунизмът са поставени под една обща категория, защото и у единия и другия са открити аналогии на едни и същи черти. Тази класическа концепция обаче е отхвърлена в крайна сметка в резултат на една голяма дискусия. Методът на аналозиите, чрез който в тази концепция се слагат под една рубрика държавният социализъм и фашизма, е насочен към простото търсене и откриване на аналогични черти (еднопартийна система, идеологически монопол и пр.) между две общества (както правят Карл Фридрих, Бжежински, Желю Желев и пр.) съвсем не може да бъде основа за сериозен теоретичен анализ, защото е добре известно, че аналогията никога не е била сериозен инструмент за теоретически анализ и с нея не може да се стигнат до обосновани заключения за същността на две явления. Аналогия на основата на различни черти и подвеждането под една и съща рубрика могат да се правят на коренно различни феномени, но това надали само по себе си има някакъв смисъл. Известно е например, че и четката за дъски, и таралежът имат бодли, но надали от това следва, че би трябвало да ги отнесем към някакъв общ клас феномени.

Факт е, че всеки от отделните "признаци", чрез които се характеризират като "тоталитарен" един или друг режим, може да бъде открит в

⁴ Friedrich, Carl. The Unique Character in Totalitarian Society, In: *Totalitarianism*, Ed. Carl J. Friedrich, Cambridge, Mass., 1954.

⁵ Friedrich, Carl and Brzezinski, Z. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York, 1956.

най-разнородни общества и това прави тези "признаци" неизползваеми като критерии. Така например в своята книга "Фашизмът" Ж. Желев характеризира "тоталитарната държава" като разкрита чрез "документално изследване на германския, италианския и испанския фашизъм". С това обаче той се различава от огромната част от съществуващите западни анализи, които не включват "франкизма" под рубриката "тоталитаризъм". От друга страна, всяка от описаните от него характеристики може да се открие в най-различни други общества, а редица от тях като "концентрационни лагери", "изолация на страната" изобщо не характеризират България след 60-те години на XX век.

Неизмеримо повече аналогии може да се правят между либералните демокрации и фашизма по най-различни параметри. Неадекватността на аналогията между фашизъм и комунизъм се разбира между впрочем дори от повечето автори на концепции за тоталитаризма, които са склонни или да търсят аналогии само между фашизъм и сталинизъм (периода на управлението на Сталин в Русия), както това правят Х. Аренд, К.Фридрих, З.Бжежински, или изобщо да отхвърлят тази аналогия както ще направи Джийн Къркпатрик, висш служител в Рейгъновата администрация, публикувала една знаменита статия в сп. "Коментъри", озаглавена "Диктатурите и двойните стандарти", в която твърдеше, че "авторитарните режими" (от дясно), които са съюзници на Запада, са различни (по-добри) от "тоталитарните" режими (от ляво).⁷ При това положение употребата на това понятие за десни режими бе изоставена и то бе използвано все по-идеологически за клеймяване на едно или друго ляво управление. При това положение обаче общата характеристика "тоталитаризъм" губи смисъл и по-добре е да се използват собствените самоидентификации на тези общества.

4. Съответства ли на емпиричните факти идеята за максимална концентрация на властта като характеристика на "тоталитаризма"?

Според Стоян Михайлов "тоталитаризмът" не е нещо, което може да се редуцира до една отделна област на обществения живот, а е "интегрално качество", което "обхваща всички основни сфери, всички главни области на обществото, всичките им разновидности, произвежда всички нива на структурата на обществото".⁸ Възниква въпросът в какво се състои това "интегрално качество". Отговорът на Стоян Михайлов е, че: "Властта се разпорежда с всичко - както с глобалните процеси, имащи общонационално и общодържавно значение, така и с отделните регионални структури, с различните общности, а също и с проблеми на личността...

⁶ Желев, Ж. Фашизмът, С, Народна младеж, 1982.

⁷ Kirkpatrick, J. Dictatorships and Double Standards, *Commentary*, 1979, N 5.

⁸ Михайлов, С. Сталинският тоталитаризъм, С, М-8-М, 2000, с. 151

От тук пълната безпрецедентна концентрация на властта над всичко в обществото... Самата власт е централизирана абсолютно... Не може да има сталинистки тоталитаризъм без одържавена собственост - формално и фактически... На върха на управленската пирамида стои първият ръководител, повече или по-малко превърнат в култ."⁹

Подобен тип дефиниране на "тоталитаризма" чрез максималната централизация на властта съвсем не е оригинално и се среща в една немалка част от концепциите за тоталитаризма, в дискусиата за които се оказва силно уязвимо и отдавна отхвърлено. Възраженията срещу него вървят по две основни линии. Първата от тях се отнася до фактическото състояние на нещата. Дали можем да говорим за абсолютна власт? Надали. Всички, които сме живели в онази епоха могат да кажат, че огромно количество от техните действия са резултат на автономните им решения и съвсем не са резултат на реализацията на някаква "абсолютна власт". Никаква "абсолютна власт" не е предопределяла огромната част от моите лични решения - ориентацията ми към определена професия, моята професионална кариера, темата и идеите на моята кандидатска и докторска дисертация. Огромно количество събития съвсем не зависеха от каквато и да "абсолютна власт". Може ли да каже Стоян Михайлов например, че неговите действия като социолог и като учен са били просто резултат на "абсолютна власт" на системата от горе? Вярно е, че е имало определени разрешени идеологически граници, явна или неявна цензура. Но определени граници на позволеното мислене можем да открием навсякъде - макар и различни в различните общества и с различни инструменти. Нима цензурата например по времето на Николай I в Русия или в средновековна България е по-малка? Дори в съвременните САЩ с тяхната "първа поправка" към Конституцията не всичко е възможно публично. Това тоталитаризъм ли е? Същото можем да кажем за всяка друга сфера на социален живот. Нима в Османската империя, в която цялата земя е държавна собственост, а султанът е и притежател на цялата собственост, и носител на цялата политическа власт, и носител на цялата идеологическа власт, защото е върховен лидер на ислямската църква - нима там, централизацията е по-малко, особено като се има предвид как дори "великият везир" по всяко време е можел да загуби властта си и да се раздели със собствеността си? Това "тоталитаризъм" ли е? Нима не е подобна ситуацията например в Древна Спарта или в Рим при Диоклетиан, Нерон, Калигула, при цезаропапистката власт на Византийския император и пр.? Много изследователи в такъв случай дават за пример и империята на инките, както и Женева при Калвин.¹⁰ В империята на ацтеките има обща собственост,

⁹ Михайлов, С. Сталинският тоталитаризъм, С, М-8-М, 2000, с. 151-152.

¹⁰ Вж. Wittfogel, Karl A. Oriental despotism. A Comparative Study of Total Power, New Haven, 1957; Murra, John V. On Inca Political Structure, In: *Comparative Political Systems. Studies in the Politics of Pre-Industrial Societies*, Eds. Ronald Cohen and John Middleton, New York, 1967

която се обработва от всички като жреците и военначалниците стоят начело на една силно йерархична и авторитарна система, която налага изключително тежки наказания за небрежност в обработката на земята, бягство от семейни задължения. Жреците реализират господството на мощна религиозно-идеологическа система, легитимираща съществуващия порядък. Дори в първата българска държава, в която Борис I изстребва до крак десетки семейства на висши боляри от пеленачетата до възрастните хора за това, че не са съгласни с определена идеологическа система. Нима там нямаме това същото "интегрално качество"? А ако го имаме, то опитът то да бъде използвано като "диференция специфика" за обществата в Източна Европа до 1989 г. е безплоден, защото подвежда под една рубрика толкова различни общества, че става безсмислено като теоретически инструмент.

5. "Затворени" и "есенциалистки" се оказват и повечето либерални концепции и общества

Към твърденията на автори като Попър и постмодернистки твърдения за наличието на феномена "тоталитаризъм" могат да се отправят претенции, че под техните дефиниции попадат и голяма част от концепциите на либерални автори и общества, докато в определен смисъл обществата в Източна Европа се изключват.

Първо. Не е вярно, че в бившите общества на държавен социализъм имаме някаква непроменливост, отказ от развитие и предлагане на завършена обществена система. От една страна, за десетилетията на своето развитие те извършват догонваща модернизация, която води до огромни социални промени, при които за съвсем кратък исторически срок милиони хора сменят своя социален статус, място на живот, традиции, ценности, образование. Неслучайно тези общества в началото са слабо урбанизирани и около 80 % от населението им е селско, а в края на развитието им съотношението е точно обратното. В същото време за развити западни страни като САЩ например може да се каже, че независимо от промените през последните два века, то те в някои отношения са напълно непроменливи, затворени към промени - тяхната политическа система не е променена, конституцията им е същата, отношенията на собственост са същите и в това отношение те демонстрират нагласи за това, че има определени абсолютни истини като "свещения" характер на частната собственост или разделението на властите, които се запазват същите и на които се предлага статус на непроменящи се истини, т.е. в базисни свои характеристики те са "затворени общества".

Второ. Но това се отнася и за основни либерални теории, които са не по-малко предполагащи "затворени" и "тоталитарни" общества, от тези на Платон, Хегел или Маркс. Така е като се започне от либералната концепция на Лок и се стигне до тази на Фукуяма. Лок тръгва от "оче-

видната" за него истина за "естествения", т.е. вечния, непроменящия се, субстанциален, есенциалистки характер на човешките права - на собственост, живот и свобода. Те са не по-малко есенциалистки и непроменящи се от субстанциализмът и липсата на промяна у Платон или Хегел. Но същата тази позиция ще открием в неохегелианския либерализъм на Франсис Фукуяма, откриващ, че човечеството е стигнало до "край на историята" и е изобретило най-съвършената възможна социално-политическа система. Но ако е така, то по схемата на Попър, това е типична "тоталитарна" система. "Краят на историята" във формата на либерална демокрация попада под категоризацията "тоталитарна"

През 60-те години на XX век редица теоретици в САЩ и Западна Европа започват да характеризират като тоталитарни и така нар. "либерални демокрации". Както показват теоретици от различни идейни и теоретически направления, като се почне от неомарксисти като Х.Маркузе и стигне до постмодернистите, това, което автори като Аренд, Фридрих, Бжежински наричат "тоталитарни" черти, може да бъде открито в множество най-развити западни общества. Типичен пример е анализът на това явление от Франкфуртската школа, според която съвременното западно технократично общество съществува за сметка на разпространение на лъжливо съзнание чрез медиите и култа към потребление, водещо до заличаване на границите между частно и публично съществуване. Затова в „Диалектика на просвещението“ Т. Адорно и М. Хоркхаймер разглеждат организацията на целия живот в САЩ, като индустрия на културата, представляваща най-остра и злокачествена форма на тоталитаризъм.

Най-характерен пример в това отношение са работите на Херберт Маркузе, чиято критика на дотогавашните схващания за "тоталитаризма" като теоретически значимо понятие се основава на разбирането, че чертите, които то предлага като типични за Съветския съюз, могат да бъдат използвани за описание и на САЩ. Само външните форми в САЩ са различни - няколкото партии, разнообразието от вестници, външната свобода на словото. Но тази привидна свобода "под господството на едно репресивно цяло" става "силен инструмент за господство". Имайки предвид това Барбара Гудуин, която също е критик на концепцията за тоталитаризма, ще попита: "От гледна точка на индивида има ли голяма разлика дали живее в държавно планирана икономика или икономика на частната инициатива, насочвана от безконтролни гигантски корпорации, свързани здраво с военните и политиките?"¹¹ "Защото "тоталитарна" е - смята от своя страна Маркузе - не само една терористична политическа координация на обществото, но също така и една нетерористична икономико-техническа координация, която действа като манипулира потребностите чрез неотменните интереси. По такъв начин тя предотвратява появата

¹¹ Goodwin, B. Using Political Ideas. Chichester et al., John Wiley & Sons, 1987, p. 195.

на ефективна опозиция срещу цялото. Тоталитаризмът се създава не само от специфичната форма на управление или партийно господство, но също така от специфичната система на производство и разпределение, която може в достатъчна степен да бъде съвместима с "плюрализъм" на партии, вестници, "уравновесяващи се власти" и т.н.¹² При това цензурата на парите може да бъде и е много по-ефективна от цензурата на държавните чиновници. В този смисъл именно се разработва идеята за това, че в условията на глобализация все повече светът като цяло живее в условия на "тоталитарен либерализъм", в който господства с невиджана жестокост властта на пазарните механизми, подчиняваща на себе си живота и съдбата на милиарди хора.¹³

Един от най-често срещаните аргументи в полза на характеризиранието на бившите социалистически държави и по-специално на сталиновия Съветски съюз като "тоталитарни" е, че в тези общества изчезвало гражданското общество и се осъществявал тотален контрол върху всички сфери човешкия живот и в частност в личния живот. Казва се например, че първичните партийни организации санкционирали хората за "морално-битова разпуснатост". Тези аргументи обаче изглеждат съвсем неадекватни, ако се направят сравнения на контрола върху личното поведение например със страни като САЩ, където ограниченията са неизмеримо по-голями. Известно е, че за употреба на алкохол до 21 година по американското законодателство можеш да бъдеш вкаран в затвора и в 2001 г.. Ако те видят открито да носиш бутилка алкохол в обществен парк ще те арестуват. Нямаш шанс за политически успех, ако имаш проблеми в семейно отношение, ако си разведен или имаш извънбрачна връзка, т.е. границите на частния живот са много по-тесни в САЩ отколкото в бившите социалистически страни. Законите на отделните щати съдържат парадоксални ограничения върху личното поведение, немислими в който и да е друг край на света - като например в каква поза трябва да спиш с жена си. Известни са случаи на осъден човек за това, че е чул да псува в градината си. Такива случаи могат да се посочат с десетки и са демонстрация на една такава всеобхватна система на контрол върху личното поведение, каквато Сталинова Русия никога не е познавала.

6. Аргументите на "есенциализъм" и "свърхразум" като характеристики на тоталитаризма са валидни и за Западните общества след Втората световна война

Основните твърдения на автори като Хайек, обвързващи разбираните

¹² Маркузе, Х. Едноизмерният човек. Изследвания върху идеологията на развитото индустриално общество, С., Изд. къща "Христо Ботев", 1997, с. 19-20

¹³ Вж. Cury, Maurice. Le liberalisme totalitaire, In: *Le livre noir du capitalisme*, P.: Le Temps des Cerises, 1998, p. 7-11.

ята за тоталитаризма с централното планиране могат да бъдат приписани и за западните либерални общества след Втората световна война, което в крайна сметка води до размишаване на разликите помежду им. Във всеки случай обаче в световен план до 60-те години навсякъде по света много по-голямо е доверието към плана отколкото към пазара. Известният специалист по икономическите въпроси. Е. Дърбин ще напише през 1949 г., че "сега всички ние сме плановици. Колапсът на популярната вяра в *laissez faire* икономиката се извърши с впечатляваща скорост по целия свят след войната".¹⁴ От своя страна Антъни Гидънс отбелязва: "За около четвърт век след Втората световна война социалистическото планиране изглежда укрепва и на Запад и на Изток. За известно време даже по-всеобхватното планиране, възприето в обществата от съветски тип, изглежда икономически ефективно, макар и да е политически деспотично. Американските правителства през 60-те години възприемат на сериозно твърдението, че Съветският съюз би могъл да надмине икономически САЩ през следващите тридесет години."¹⁵

Поради всичко това и основните характеристики на модела, налаган от социалдемократията на Запад, удивително приличат на основните характеристики на държавния социализъм на Изток. Ето пак според Антъни Гидънс как изглеждат те:

- Всепроникващо включване на държавата в социалния и икономически живот.
- Държавата доминира над гражданското общество.
- Колективизъм.
- Кейнсиански мениджмънт на търсенето, плюс корпоративизъм-
- Ограничена роля на пазарите: смесена или социална икономика.
- Пълна заетост.
- Силен егалитаризъм.
- Всеобхватна социална държава, защитаваща гражданите "от люлката до гроба".
- Линейна модернизация.
- Интернационализъм.
- Принадлежност към биполярен свят.¹⁶

Като се изключат кейнсианският мениджмънт и смесената икономика всички останали характеристики на социалдемократическия модел на Запад и комунистическия на Изток съвпадат и това е израз на духа на епохата, резултат на императивите на фордизма.

Този дух, разбира се, много по-мощно се проявява в онези държави,

¹⁴ Durbin, E.F.M. Problems of Economic Planning, London: Routledge, 1949, p. 41.

¹⁵ Giddens, A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Cambridge: Polity Press, 1998, p. 4.

¹⁶ Ibid., p. 7.

които осъществяват догонващ тип развитие, каквито са не само тези в Източна Европа, но и така нар. "новоиндустриализирани страни" в Юго-точна Азия. Типичен пример в това отношение е Япония. Там до 70-те години държавата изпълнява такива функции като:¹⁷

1. Планово управление на икономическото развитие чрез централизирано планиране, осъществявано от Съвет за икономическо планиране с много големи правомощия. Той се оглавява от вицепремиер, съставя петгодишни планове и отговаря за тяхното изпълнение.

2. Кредитно-финансов монопол. Банковата система е държавна и персоналът на всички банки се назначава от правителството, което контролира раздаването на кредити, лихвените проценти и процесите на инвестиране.

3. Контрол над външната търговия и експортно ориентиран растеж, който се опира на целенасочено субсидиране на износа от държавата. В същото време държавата строго контролира вноса, въвеждайки ограничения върху предметите за разкош и прекаленото потребление.

Имайки предвид ролята на държавата през този период не само на Изток, но и на Запад, Тофлър ще отбележи: *"Но оставена само на частното предприятие индустриализацията щеше да се извърши много по-бавно - ако, разбира се, изобщо можеше да се появи. Правителствата ускориха развитието на железниците. Поддържаха пощенските служби и построиха и регулираха телеграфа, телефона и радиопредавателните системи. Пишеха търговски кодекси и стандартизираха пазарите. Прилагаха външнополитически натиск и мита, за да подпомогнат промишлеността. Пропъдиха фермерите от земята, за да осигурят промишлената работна ръка. Защото правителството беше великият ускорител. Поради неговата принудителна власт и данъчни постъпления то можеше да прави неща, които частните предприятия не можеха да си позволят да предприемат.*

Следователно и в капиталистическите и в социалистическите общества на сцената се появи един и същ модел - големи компании или производствени организации и огромна правителствена машина."¹⁸

През 70-те години "новите философи" във Франция като А. Глюксман, К.Жамбе, Г.Лардо започват да разглеждат тоталитаризма като резултат на универсализма, прогресизма и рационализма като характеристики на Просвещението - една идея, която ще се свърже с критиката на "големите наративи" от страна на постмодернистите, смятащи че всяка философия, която се опира на тях е носител на тоталитаризъм. Но същите тези характеристики носи и преобладаващата част от либералните поли-

¹⁷ Вж- Мангов, С. Роль государства в формировании инвестиционного климата в республике Корея. *Мировая экономика и международные отношения*, 2000, № 6, с. 111.

¹⁸ Тофлър, А. Третата вълна, С, Пейо Яворов, 1991, с. 99, 100.

тически традиции и идеологии от новото време насам, а от тук и системите, които се създават на тяхна основа.

През 90-те години след разпадането на Съветския съюз при опита си да опише западните общества Александър Зиновиев ще говори, че за тях е характерен "паричен тоталитаризъм", който никак не е пречатствен от наличието на пазар и формална свобода на словото. *"Паричният тоталитаризъм" е свързан с подчинението на всички сфери на човешкия живот на независещото от отделните хора или от колективните им демократични решения функциониране на парите. Това става особено типично в края на XX век, когато сфери като културата, образованието, развлечението, спорта и пр., които по-рано са били относително автономни от логиката на функциониране на пазарно-паричните отношения, са подчинени изцяло на принудите, идващи от тях. Паричният механизъм е антидемократичен и "деспотичен по отношение на цялото общество. Никаква диктаторски власт в света не може да се сравни с него в това качество.*¹⁹ В условията на глобализация той излезе извън контрола на държавата и стана наддържавен, предопределяйки поведението и съдбата на милиардите хора по света.

А разгръщането на глобалния капитализъм според Зигмунт Бауман води до свят, който остава строго управляван от единен център и "глобализацията" *"не е нещо друго, тоталитарно проникване на логиката на глобалните финансови пазари във всички аспекти на живота"*,²⁰ а възникващият в резултат на това порядък *"става показател на безсилие и подчинение"*.²¹ Ако обаче и така нар. "либерални демокрации" са по същество "тоталитарни", формулата за "преход от тоталитаризъм към демокрация", прилагана за източно европейските общества след 1989 г. става съвсем безсмислена, а използването на понятието "тоталитаризъм" като класификационна единица за разграничаване на различните политически системи или режими става безсмислено и невъзможно.

7. Дори Хана Аренд не разглежда безусловно СССР като "тоталитарно общество"

След 1989 г. в България и в бившите социалистически държави силно натоварената с негативни значения и емоции идея за тоталитаризма, като основна особеност на предходното общество бе използвана много активно за идеологически цели с цел делегитимация и отхвърляне на предходните режими. Това попречи да се разбере характерът на историческите промени в тези режими, отъждествяването им с действия, които

¹⁹ Зиновьев, А. Глобальное сверхобщество и Россия, Минск-Москва: Харвест-Аст, 2000, с. 52.

²⁰ Bauman, Z. The Individualized Society, Cambridge: Polity Press, 2001, p. 191

²¹ Bauman, Z. The Individualized Society, Cambridge: Polity Press, 2001, p. 35.

са били характерни за само един етап от тяхното развитие, типични между впрочем за всеки следреволюционен период в най-различни страни, независимо от това след каква революция, когато има установяване и утвърждаване на определени промени. Така е в Англия по времето на Кромвел, а и след Славната революция през 1688 г., когато книгите на Хобс за заклеямени от парламента и публично изгорени, а той обруган. Не по-различна е ситуацията и по време на Френската революция от 1789 година и след това по времето на Наполеон. Историята показва, че диктатурата и репресиите са особеност на утвърждаването на историческата сцена на всяка по-значима политическа идеология като етап на развитие на революцията като социален феномен. Либералните идеи се налагат също чрез терор, репресии и диктатура, каквито имаме например при Робеспьер и Кромвел. Така е и в Русия и през 20-те -30-те години, а след това имаме Втората световна война и студената война, когато идеологически ограничения, забрана да се упражнява професията, арести на „дисиденти“ има и по време на маккартизма. Формите на насилие и характеристиките на такъв преходен етап в бившите социалистически страни започват да се разглеждат в концепциите за тоталитаризма обаче като типични за тези общества изобщо, а не за един начален преходен период.

А в същото време е факт, че дори създателят на концепцията на тоталитаризма Хана Аренд осъзнава нейната ограниченост и призовава *"да използваме понятието "тоталитаризъм" нестеливо и предпазливо"*. Поради тази причина тя е склонна да го ограничава само до един кратък период от развитието на Съветския съюз - този до смъртта на Сталин. След това според нея започва "процеса на детотализация, последвал смъртта на Сталин", при което изчезва "предходното надмощие на тайната полиция".²³ *"Най-яркият признак, че Съветският съюз вече не може да се нарече тоталитарна държава в точния смисъл на понятието - казва тя, - е, разбира се, невероятно бързото и богато възраждане на изкуствата през последното десетилетие"*.²⁴

От своя страна такъв класик на концепциите за тоталитаризма като Леонард Шапиро признава, че *"промените, извършени след смъртта на Сталин в Съветския съюз и другите комунистически страни са наистина значителни. В една комунистическа държава като Югославия се извърши еволюция към нещо, което може да бъде наречено плуралистична държава със значителна свобода на словото и поне начален правов ред. В Съветския съюз нямаме повече всевластния лидер с онези най-важни контури, които имаме при Сталин. Имаме дисидентско движение, което бе немислимо при Сталин. Съществуват значително нараснали кон-*

²³ Аренд, Х. Тоталитаризмът, С, Панорама, 1993, с 9.

²⁴ Аренд, Х. Тоталитаризмът, С, Панорама, 1993, с. 15-16

²⁵ Аренд, Х. Тоталитаризмът, С, Панорама, 1993, с.17

такти с некомунистическия свят и знания за него. Научните изследвания бяха освободени от догматичната усмирителна риза".²⁵

Не е случайно, че през 70-те години на XX век концепцията за тоталитаризма изоставена от повечето светолози на Запад, както поради това, че в източноевропейските общества липсваха вече онези характеристики, за които говори Хана Аренд, така и поради това, че политиката на съдържане на САЩ срещу СССР бе заменена с политика на разведвяване. При това се отчиташе, че това понятие не може да разграничи различните стадии на развитие на тези общества, особено в пост-сталинисткия период. Един от неговите застъпници преди това Майкъл Къртис ще признае, че „придържането към понятието за тоталитаризъм не служи на каузата на сравнителния политически анализ или за политическото разбиране”.²⁶

8. Голяма част от западните автори отхвърлят разбирането за СССР като за "тоталитарно общество"

От 70-те години на XX век голяма част от западните светолози се противопоставят на предходната тоталитарна парадигма на анализ на СССР и източноевропейските общества и стават привърженици на така нар. ревизионистки модел на интерпретация на съществуващите там системи и тяхната история. Те изтъкват, че ортодоксалните възприятия на този регион свръхакцентират на политическата, а пренебрегват социалната история и започват да преосмислят своите схващания, отказвайки се от предходното характеризиране на СССР като тоталитарно общество. Те изтъкват широката подкрепа на съществуващите режими в Източна Европа, дисперсията на властта между отделни отрасли на властта, конкуренцията за ресурси от страна на местните власти, особено при осъществяването на съответната политика. В своето изследване на управляващия елит в ГДР Питър Лутц показва наличието на феномен, който той нарича "консултативен авторитаризъм", проявяващ се във включването на млади и технократично мислещи хора в Централния комитет на партия, мобилизацията в партията на технически обучени кадри, нарастваща рационалност на вземаните решения.²⁷ От своя страна Гита Йонеску в своето изследване през 60-те години открива тенденции на плурализъм във всички "народни демокрации", поне в смисъла, че различните елементи, съставляващи управляващия апарат са в състояние на конкуренция и конфликт като всеки иска да прокара свои интереси.²⁸ Леополд Хейман, Стивън Утроу и други автори започват да критикуват популярни преди това работи като тази на Р.Конкуест "Големия терор" като изтъкват, че трябва да

²⁵ Schapiro, L. Totalitarianism, L.: Pall Mall Press, 1972, p. 109.

²⁶ Цит. по Rabinbach, Anson. Totalitarianism Revisited, *DISSENT*, SUMMER 2006.

²⁷ Ludz, Peter. *Parteielite im Wandel*. Cologne and Opladen, 1968

²⁸ Ionescu, Ghita. *The Politics of European Communist States*, London, 1967

се има предвид сложността на този период и това, че в много случаи реперсивните мерки са излизали извън контрола на висшите власти, а огромните цифри за пострадалите не са точни.

Голяма част от западните изследователи като М.Лодж, У. Оджъм, Дж. Ф. Хоуф, Х.Скилинг, Ф.У.Грифитс, и пр., занимаващи се с конкретни изследвания на процесите в СССР и обществата в Източна Европа, а не с конструирането на общи идеологически конструкции от рода на тази за "тоталитаризма", откриват съществуването на групови интереси в съветското общество²⁹ и стигат до извода, че това общество "не е монолитна тоталитарна държава, то по-скоро е пронизано от противоречия във връзка със съперничеството на интереси..."³⁰, осъществявани по специфичен начин в съветската система. Типичен пример в това отношение е лобирането, борбата по райони, области, окръзи и пр. между кметове, партийни секретари, министри, окръжни партийни секретари и пр. за ресурси за своите региони като се има предвид централизираното разпределение на ресурси. В съветското общество е много силно лобито също на военнопromишления комплекс, а у нас силна е ролята на големите професионални организации от рода на Съюз на писателите, Съюз на художниците и пр.

Обществениите организации не са просто "трансмисия", както рядко се представят, а чрез тях се изразяват и определени конкретни интереси на отделни професионални и социални групи, с които комунистическата партия трябва да се съобразява. В степента, в която тези интереси не влизат в разрез със стратегически виждания и общи идеологически схеми, те имат достатъчно място да се проявят самостоятелно, да реализират не само множество специфични интереси на отделни социални и професионални групи, но и да представят тези интереси пред политиките и политическата система и да искат тяхната защита. В този смисъл се очаква отделните обществени организации да бъдат своеобразен представител и гарант за реализацията на интереси на различни професионални, творчески, социални групи. Те са части от общественото цяло и се подчиняват на това обществено цяло, като границите на това подчинение се фиксират от комунистическата партия, но в същото време именно като части от една система те притежават съответната автономия, свои специфични особености, защита на конкретни интереси, удовлетворяването на особена съвкупност от потребности. Можем ли да кажем например, че профсъюзите в България в 2002 г. по-успешно отколкото в 1982 г. защи-

²⁹Вж. Skilling, H., Criffitts, F. *Interest Groups in Soviet Politics*, N. Y., 1971; Lodge, M. *Soviet Elite since Stalin*, Columbus, Ohio, 1969; Odom, W. A. *Dissenting View on the Group Approach to Soviet Politics*, 1976; Hough, J.F. *Pluralism, Corporation and the Soviet Union*, In: *Pluralism in the Soviet Union*, London, 1983.

³⁰Inloe, S. *The Politics of Pollution in a Comparative Perspectives. Ecology and Power in Four Nations*, New York, 1975, p. 220

тават интересите на своите членове или че Съюзът на българските писатели, Съюзът на научните работници, Съюзът на художниците и т.н. в по-голяма степен прави това днес отколкото преди 20 години? А като се има предвид, че по официални данни всички по-значими организации на гражданското общество в България са финансирани отвън и около 95 % от техните средства идват от външни източници надали в условията на днешната "демокрация" те са по-"независими" в политическо и идеологическо отношение. А тези, които си позволяват подобна "независимост" по същество са маргинализирани, но този път не толкова с политически отколкото с икономически средства.

Ако в развитите западни държави тази дейност на обществените организации, тяхното ограничаване в рамките на определена социална цялостност се извършва не само с политически, а и с икономически средства, чрез посредничеството на пазара, то поради неразвитостта на пазара като социален регулатор и стабилизатор, в условията на държавен социализъм тази роля се поема от институциите на партията-държава. Но и в единия и в другия случай се ограничават антисистемните, водещите до разрушаването на обществената цялост движения и организации. Всъщност именно, имайки предвид развитието на механизми, чрез които всяко външно на пръв поглед опозиционно и антисистемно действие или организация стават част от стабилното функциониране на системата в къснобуржоазните общества, Херберт Маркузе ще заговори за "едноизмерност на обществото". В този тип общества "независимостта на мисълта, автономията на волята и правото на политическа опозиция са лишени от тяхната основна критическа функция в общество, което изглежда все по-способно да удовлетворява потребностите на индивидите чрез начина, по който е организирано".³¹

В своята работа "Край на партиите", описващ сегашната българска "демокрация" Чавдар Найденов прави сравнение с капиталистическа и "демократична" България от 2002 г. и Чехословакия от 1978 г., където е обявено неголямо повишение на цените на определени хранителни стоки. Отговорът е стачка, в резултат на която властите отказват да вдигат цените. Обратното, по време на "демократичния преход" и в Чехословакия и в България имаме непрекъснати повишения на цените, но гражданите са неспособни да въздействат върху управляващите. "Парадоксално, но факт. В някогашна Чехословакия, с нейния затегнат политически режим и със съветски войски в страната, тогавашният елит е бил в много по-голяма степен зависим от населението, отколкото в сегашните свободни и демократични Чехия и Словакия."³² Но ако това е така, ако гражданите някога са били по-способни да защитят определени интереси отколкото

³¹ Маркузе, Херберт. *Едноизмерният човек*, С, Христо Ботев, 1997, с. 18.

³² Найденов, Ч. *Край на партиите*, сп. *Ново време*, № 7-8, с. 21.

днес, доколко е валидно тогава да говорим в единия случай за "тоталитарно", а в другия за "демократично" общество.

Голяма част от изследователите се отнасят критично към концепциите за тоталитаризма

Имайки предвид фактът, че понятието за тоталитаризъм включва множество разнородни и нямащи нищо общо с повечето си характеристики общества, огромна част от изследователите се отнасят скептически към него. Ансон Рабинбах изтъква: "Един трезв поглед към историята на термина показва, че тоталитаризмът винаги е бил неуловим, неговото значение постоянно променящо се. Тоталитаризмът е една "дума - протей" налична и използвана в нови и непрекъснато променящи се политически констелации."³³

Правейки преглед на огромна част от тези концепции Ю.Игрицкий отбелязва, че "твърде много западни изследователи (при това съвсем не склонни да идеализират обществото, възникнало в Русия след 1917 г. и още повече след 1929 г.) заемат спрямо концепциите за тоталитаризма критични позиции".³⁴ И сам добавя, че е дошъл "до извода, че в световните социални и хуманитарни науки съществуват крайно противоречиви и мъгляви определения на тоталитаризма, поставящи под въпрос безапелационността на житейските формулировки".³⁵

След като посвещава огромни усилия на въпроса в каква степен "тоталитаризъм" е понятие, приложимо към комунистически режими Ф.Д. Елерон Младши ще заключи, че ние не се нуждаем изобщо от това понятие, за да разберем комунистическите страни, за това на нужни други термини, а що се отнася до "тоталитаризма", поради разнообразието от значения, включвани в него, "без точни денотати на понятието ние не знаем кои системи да изучаваме и да наблюдаваме".³⁶

По подобен начин Майкъл Къртис изтъква, че "*понятието за тоталитаризъм, приложено автоматично към всички комунистически страни, пренебрегва не само променящата се природа на Съветския съюз, но също и разнообразието от различни режими, в които са извършени в различна степен промени*". Затова и да се придържаме към този термин би означавало да замъгляваме възможността за реални политически

³³ Rabinbach, Anson. Totalitarianism Revisited, DISSENT, SUMMER 2006

³⁴ Игрицкий, Ю. И. Тоталитаризм: лекарство от демократии? В: *Тоталитаризм: что это такое? (Исследования зарубежных политологов)*, М., ч. 1, М., Российская академия наук, ИНИОН, 1993, с. 22

³⁵ Игрицкий, Ю. И. Тоталитаризм: лекарство от демократии? В: *Тоталитаризм: что это такое? (Исследования зарубежных политологов)*, М., ч. 1, М., Российская академия наук, ИНИОН, 1993, с. 8-9

³⁶ Fleron, F. J. Jr. Soviet Area Studies and the Social Sciences: Some methodological problems in Communist Studies, *Soviet Studies*, January, 1968, pp. 1-33

сравнения.³⁷

От множеството критики на концепцията за тоталитаризма бих споменал още тази на Бенжамин Барбър, който още през 60-те години я подлага на детайлен анализ и стига до извода, че тоталитаризмът изглежда нещо приемливо като обяснение, докато набляга главно на формални, външни характеристики на държавата в контекста на традиционната либерална теория, дуалистично разделяща публичната от частната сфера. Днес обаче е *"общопризнато, че властта може да бъде функция не само на формално дефинираната публична сфера, а и на развихрили се социални и икономически сили ... и че индивидите могат да станат жертви на "частни" монополи извън областта на публичната регулация и контрол. Истината е, че понеже държавата е политически контролируема и нейните дейности са видими, то и заплахите от нейна страна спрямо личната свобода са по-малко вредни в определен смисъл от тези, които произтичат от не така видимо въздействие — от източници, действащи под повърхността на общоприетите, но тотално нереални условия на равенство в една както се предполага фрагментарна и плуралистична частна сфера.*"³⁸ От тази гледна точка концепциите за тоталитаризма са схващания на "старомодния либерален индивидуализъм", представляват инструмент на "студената война", маскиращ същностното сходство между САЩ и СССР.

10. Доминираща академична нагласа след края на "студената война" е отхвърлянето на концепциите за тоталитаризма

В крайна сметка след края на "студената война" доминиращата нагласа в сериозната литература на Запад по отношение на концепциите за тоталитаризма е силно критическа. Тази критическа нагласа е резюмирана във водещите енциклопедични и речникови издания в развитите западни страни. Нека вземем три от най-известните издания в това отношение. А в енциклопедиите и речниците влизат не отделни и случайни мнения, а това, което в крайна сметка има водещо значение за най-авторитетните научни общности, имат най-висока степен на представителност. Нека вземем три от най-известните издания в това отношение. Първият от тях "Краткият Оксфордски речник по политика", който изтъква, че колапсът на Съветският съюз *"хвърля съмнение" върху цялата концепция за тоталитаризма"*³⁹

³⁷ Curtis, Michael. Retreat from Totalitarianism, In: *Totalitarianism in Perspective. Three Views*", Eds, C. J. Friedrich, M. Curties and B. Barber, London: Pall Mall, 1969,

³⁸ Barber, B. Conceptual Foundations of Totalitarianism, In: *Totalitarianism in Perspective. Three Views*, Eds. C. J. Friedrich, M. Curties and B. Barber, London: Pall Mall, 1969, pp. 524-526.

³⁹ McLean, Iain. Oxford Concise Dictionary of Politics, Oxford-New York: Oxford University Press, 1996, p. 501.

Вторият случай е с най-новия Речник по социология на британското издателство "Колинс", в който терминът "тоталитаризъм" е характеризирани като *"концептуална проститутка"*, твърде често претоварвана с идеология и свързана със заклеяващи оценки.

Третият пример е от най-новото издание на най-авторитетната политологическа енциклопедия в западния свят "Блеукел енциклопедия на политическата мисъл" от 1991 г., в която се прави цялостен анализ на дискусиите за тоталитаризма от последните десетилетия и се стига до следната рекапитулация, която ще цитирам по-цялостно, защото разкрива концептуалната празнота на това понятие: *"това понятие ни дава повече за историята на следвоенните идеологии, отколкото за сравнителното изследване на политическите режими."*

Това се вижда от концептуалната бъркотия, с която продължава да бъде свързан този термин. Даже по-безпристрастни теоретици се различават коренно в разбиранията си за отношението между него и идеи като демокрация, модерно, политика. Б.Уолф, Б.Мур и К.Фридрих например твърдят, че тоталитаризмът е нещо противоположно на демократичните форми на управление; но Д.Талмон и други със същата енергия настояват, че сам по себе си тоталитаризмът е зловредна форма на демокрация, а именно на масовия човек или масовото общество като смятат, че "повечето от необходимите условия на масовата демокрация са необходими условия на тоталитаризма" (Епщайн и Аптер).

По подобен начин се смята, че както тоталитаризмът е уникална за модерното индустриално общество форма на режим, така и това, че той е форма, чието начало "възниква преди индустриализма и независимо от индустриализма" (Мур). Има разминавания също относно това дали терминът се отнася до форма на управление и е предимно политически или до форма на общество и следователно изразява една социалноикономическа идея...

Конфузната история на идеята за тоталитаризма, както се вижда, показва, че това не е просто спорно понятие като "свобода" или "демокрация", нито ценностно натоварена нормативна идея като всички значими политически идеи, а е термин, чиито първични значения и употреба са изключително идеологически. Бивайки използван, за да опише такива коренно различни режими като тези на нацистка Германия, сталинова Русия, Платоновата република, Династията Чин, фашистка Италия, Сандинистка Никарагуа, Индия по време на династията Мориу, Римската империя при Диоклетиан, Женева при Калвин, Япония при Мейджи, Древна Спарта и САЩ не само в 60-те години на ХХ

⁴⁰ Вж. Totalitarianism, In: David Jary, Julia Jury. *Dictionary of Sociology*, London: Harper Collins Publishers, 1995.

век, този термин както изглежда не притежава някакво социално научно значение. Той остава обаче ключ за характера на идеологията на студената война и така за социологията на следвоенната епоха."⁴¹

Бих могъл да продължа този извод като добавя, че този термин е свързан с масова идеологията от началото на 90-те години в България, използвана за тоталното разрушаване на съществуващите обществени реалности и отказ от каквато и да е приемственост. Но сериозната социална теория не би трябвало да бъде слугиня на идеологическата конюнктурата.

Идеологията за тоталитаризма е ключ към характера на вътрешната студена война, която се води в българското общество в първите години след 1989 г., когато е използван за тотална делигитимация на предходната система, което само по себе си има крайно деструктивен характер, тъй като всяко радикално отрицание на една система носи със себе си пагубни дезинтегриращи възможности. Тя създаде предпоставки за "чернобяло" възприятие на действителността, което е абсолютно негодно в социалната теория, а практическите му следствия са на крайна социална конфронтация с бедствени за обществото следствия.

Една или друга идея, когато стане ръководство за обяснение и действие на големи маси от хора, може да има крайно опасни или крайно позитивни за обществото следствия. Приемането, че съществуващата до 1989 г. в страната система не е по-добра, а дори по-лоша и от фашизма води след себе си до практическо поведение, което отхвърля всякаква приемственост, ръководи се от абсолютното отрицание на предходната реалност във всичките ѝ възможни измерения, издига лозунги за "независима смяна на системата". Такъв подход има обаче в крайна сметка радикално разрушителни системи, оставя след себе си куп развалини. Куп развалини и връщането в социалноикономическо отношение на обществото назад за много десетилетия предизвиква именно и активният идеологически оборот на концепцията за "тоталитаризма" в края на 80-те и през 90-те години на ХХ век.

Терминът "тоталитаризъм" предлага различни аналогии, диаболозиращи обществата с директивно-планови икономики, но ни дава твърде малко за това, което е специфично за тях. Освен това, ако е характеристика само на държавата или политическата система, той не ни предлага нищо за много по-важна или поне толкова важна сфера каквато е социално-икономическата. По своята произволност и общност, както и по пейоративното съдържание, чрез което се прави опит да се заклейми едно или друго общество или държава то е сходно с понятията като "тероризъм" и "терорист", използвани пропагандно за идентификация на най-различни сили през последните десетилетия. То се използва като ругателна и зак-

⁴¹ Totalitarianism, In: *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*, Ed. By D. Miller, Oxford-Cambridge, 1991, pp. 524-526.

леймяваща характеристика, като инструмент за идентификация на противник от страна на развитите западни държави и за пропагандна война срещу него. Така например нахлуването на САЩ в Ирак започна да се търси чрез твърдения, че става дума за борба с "тоталитарен режим". Той бе характеризиран като трети тоталитаризъм след нацизма и комунизма и като "главно предизвикателство пред международната общност през XXI век. Говори се, че по-рано е имало "секуларен", а сега е във възход "ислямски тоталитаризъм". От своя страна британският външен министър нарече тероризма "новият тоталитаризъм".⁴² Така този тип дискурс се превръща просто в "мръсна дума", в негативен етикет, използван като универсален инструмент за заклеяване на определени страни и легитимиране на агресивна политика спрямо тях.

Именно защото остава главно неясна идеологема, съдържаща силни емоционално пейоративни компоненти, формулата за "тоталитаризма" ни дава твърде малко за специфичните реалности, от които тръгва социалната промяна в края на 80-те години на XX век в страни като България. Тя няма достатъчен евристичен заряд за сериозен анализ на предходните десетилетия на българското общество и тази теоретическа неадекватност, превърната в идеологическо оръжие на социална промяна имаше тотално разрушителни следствия. Зад идеологическата мъгла, създадена от нея бяха скрити реалните процеси на разрушения и разграбване на гигантската държавна собственост, създадена в предходните десетилетия. Затова отказът от теоретическото използване на това понятие има важно значение за точния анализ на най-новата история на света, включително и на България.

42 Rabinbach, Anson. Totalitarianism Revisited, *DISSENT*, SUMMER 2006.